

CONSIDÉRATIONS SUR LA PRÉSENCE DES PETCHÉNÈGUES EN CRIȘANA

Ioan CRIȘAN*

CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA PREZENȚA PECENEGILOR ÎN CRIȘANA

Résumé

Population d'origine touranienne, les Petchénègues ont fondé une confédération tribale qui est devenue le principal facteur de puissance dans les steppes nord pontiques après le départ des Hongrois en Pannonie. Le Xe siècle la domination des Petchénègues s'étendait jusqu'en Moldavie ou éventuellement jusqu'en Muntenie, la Transsylvanie étant une zone tampon entre les Hongrois et les Petchenègues. L'évolution des relations entre les Petchenègues, les Russes, les Bulgares et les Hongrois, auxquels ont probablement ajouté des querelles, abouti à la séparation des groupes des Petchenègues et à leur mouvement vers l'ouest.

En Hongrie l'établissement des Petchénègues a été fait en plusieurs étapes, dès première moitié du Xe siècle, pendant la règne du duc Zoltan (907-945), jusqu'à la première moitié du XIIIe siècle pendant la règne du roi Étienne IIe (1116-1131). Dans les sources hongroises les Petchénègues sont connus sous le nom de *bisseni*, forme latine du nom hongrois *besenyő* (turc. *băčănäk*).

La présence des Petchénègues en Crișana est illustrée par des noms de lieux, hydronymes et antroponymes.

En ce qui concerne le moyen par lequel s'est fait l'entrée des Petchenègues en Crișana est envisagé en deux étapes. Tout d'abord, la première dont nous venons de faire avancer une hypothèse, c'est que les Petchenègues pouvaient vivre dans cette province au cours du Xe siècle ou au début du XIe siècle.

La certaine présence des Petchénègues en Crișana est une réalité plus tardive. Leur établissement a eu lieu seulement après leur défaite décisive par les Hongrois en 1068, ou après la restauration de l'autorité étatique hongroise représentée par des comtes en commençant par Bihor où en 1111 est attesté le comte Saul. Par la colonisation des Petchénègues l'autorité étatique poursuivait le renforcement du système de défense des comtés en se concentrant sur les fortification (cités) à terre. Dans ce système, ils ont pris place des Szeklers, déplacées à la lisière orientale de la Transylvanie contre le danger couman du côté de la Moldavie.

Le nom *Beseneu*, sous lequel apparaît la majorité des établissements petchénègues de Crișana, suggère que les colonisés représentaient une population commune qui a perdu la conscience d'appartenance à une tribu particulière.

Archéologiquement, la présence des Petchénègues en Crișana coïncide à l'utilisation de chaudron en argile comme type céramique.

À la suite de la décadence du système défensif concentré sur les fortifications à terre et de la constitution des grands domaines féodaux, les établissements petchénegues ont été asservies et les tâches militaires ont été transformées dans les obligations économiques vis-à-vis des seigneurs de la terre.

L'asservissement des Petchénègues atténua en plus leur spécificité ethnique et dépeçha leur assimilation. La grande invasion tartare a réduit probablement leur nombre parce que certains établissements ne figurent plus tard dans les documents. On semble que leur sédentarisation définitive s'est produite pendant la seconde moitié du XIIIe siècle parce que jusqu'alors on trouve encore des fragments des chaudrons en argile. Ceux qui sont restés ont été soumis de plus en plus à une pression catholique et féodale. À la lumière des documents on peut discerner que les Petchenègues de Crișana ont embrassé le culte catholique dès le XIIIe siècle parce que dans les établissements petchénegues on trouve des églises catholiques. On estime qu'au cours du XIIIe siècle les Petchénègues ont largement perdu le langage.

Pour diverses raisons, parmi lesquelles de nombreux affrontements entre les Turcs et les Habsbourgs après 1552, presque toutes les établissements qui rappelaient des Petchenègues ont été définitivement abandonnés.

Mots clefs: Petchénègues, Szeklers, Coumans, établissement, fortification à terre

Populație de origine turanică, pecenegii au întemeiat o confederație tribală care a devenit principalul factor de putere în stepele nord pontice după plecarea ungarilor în Pannonia. În secolul al X-lea stăpânirea pecenegilor se întindea până în Moldova și eventual până în Muntenia, Transilvania fiind un teritoriu tampon între unguri și pecenegi¹. Evoluția raporturilor dintre pecenegi, ruși, bulgari și unguri la care s-au adăugat probabil și luptele interne, a determinat separarea unor grupuri de pecenegi și deplasarea lor spre vest. Din aceleași motive, dar cu factori noi de putere (uzii, cumanii, Imperiul Bizantin revenit la Dunărea de Jos), exodul unor grupuri pecenege a continuat și în secolul următor. Existența pecenegilor se baza cu precădere pe creșterea vitelor, la care se adăugau expedițiile de pradă întreprinse în mod frecvent în teritoriile învecinate. Dacă li se oferea ocazia de a intra în solda unor conducători care aveau nevoie de mercenari, fie pentru acțiuni ofensive, fie pentru paza granițelor, grupuri de pecenegi se separau de confederația lor împărțându-le un alt destin.

În Ungaria stabilirea pecenegilor s-a făcut în mai multe etape. Încă în opera Notarului Anonim se fac referiri la imigrarea unui grup de pecenegi în timpul ducilor Zoltan (907-948) și Taksony (955-972). Zoltan a colonizat un grup de pecenegi la granița cu Germania, iar Taksony a primit un grup căruia i s-a acordat domeniul în zona Tiszafüred². Un alt grup s-a stabilit în Ungaria în vremea lui Vajk, devenit Ștefan după încoronarea sa ca rege creștin (997-1038), urmat în perioada ulterioară de alte cete de pecenegi. Ultimul grup a găsit adăpost în Ungaria după victoria raportată asupra lor de armata bizantină în 1122-1123, care a însemnat sfârșitul puterii pecenegilor³. În izvoarele ungurești pecenegii sunt cunoscuți sub numele de *bissenî* care este latinizarea numelui *besenyő*.

Prezența pecenegă în Crișana este ilustrată prin toponime, hidronime și antroponime. În ceea ce privește partea arheologică, se poate afirma doar că există descoperiri de morminte cu arme, cu ofrande de părți de cai sau cu piese de harnașament, caracteristice populațiilor stepice și un tip de artefact adaptat unui mod de viață bazat pe creșterea animalelor. Este căldarea de lut a cărei prezență, pusă în corelație cu alte surse, poate ajuta

¹ Spinei, 1999, p. 100; Madgearu, 2005, p. 112-113

² Gökenjan, 1972, p. 186, n. 82

³ Pálóczi-Horváth, 1989, p. 31; Spinei, 1999, p. 143

la cunoașterea realităților istorice dintr-o anumită perioadă⁴.

Cele mai multe toponime desemnează așezări atestate documentar.

1. Arpășel (jud. Bihor), 1214 villa de Arpa (comit. Bihor); Györffy, I, 1966, p. 595
 2. Beseneu (comit. Bihor), 1226; Györffy, I, 1966, p. 600-601
 3. Beseneu (comit. Satu Mare), 1303 villa; Suciu, II, 1967, p. 298
 4. Bessenew (comit. Bihor), 1273 terra; Suciu, II, 1967, p. 298
 5. Bessenew (comit. Arad), 1202-1203 villa; Suciu, II, 1967, p. 298
 6. Bissena (comit. Zarand), 1202-1203 villa; Suciu, II, 1967, p. 299
 7. Bursorog (comit. Arad), 1216-1222 terra; Roz, Kovács, 1997, p. 190
 8. Kysbesenew (comit. Satu Mare), 1316 possessio; Suciu, II, 1967, p. 359
 9. Tălmăciu (jud. Arad), 1429 Tholmath (comit. Zarand); Suciu, II, 1967, p.181, 411
- Termenii teluk, villa sau possessio arată că erau așezări stabile.

Toponimele care se regăsesc pe raza unor localități desemnează probabil doar așezări temporare sau sezoniere, folosite pentru pășunat.

1. Bessenyő, Gökenjan, 1972, p. 108, 234, 238
2. Bessenyő, Gökenjan, 1972, p. 108, 234, 238
3. Bessenyő, Gökenjan, 1972, p. 108, 234, 238
4. Beseny ér, Gökenjan, 1972, p.108, 234, 238
5. Bessenyőtó, Gökenjan, 1972, p. 108, 234, 238
6. Beșeneu, *Repertoriu Carei*, p. 92

În Bihorul medieval mai existau și toponimele Nagybesenyő și Vajdabesenyő, nelocalizate până în prezent pe teren nici măcar cu aproximație⁵.

Marea majoritate a toponimelor derivă de la forma maghiară (*besenyő*) a numelui pecenegilor (turc. *băčănäk*)⁶. În sudul Crișanei, pe teritoriul fostului comitat Arad, numele așezării *Bursorog* provine de la un antroponim. Chiar dacă de-a lungul vremii a cunoscut mai multe forme grafice (1232 terra Posorogh, 1333 Bozarak, 1337 possessio Bossorog, 1360 Bozoragh, 1366 Bosorag, 1448 Basarath, 1454 Basarag, 1464 Bassarag, 1555 Basaragh, 1559 Bassarak, 1560 Basaragh, 1647 Bassaraga, Bassaraága, 1751 Bassaraghi, 1828 Basaraga⁷), îl considerăm ca o variantă a numelui Basarab⁸. Nume turanic, Basarab pare a fi mai degrabă de origine pecenegă⁹ decât cumana¹⁰, pentru că a fost sesizată o corelație între atestările sale și zonele unde există toponime de origine pecenegă¹¹.

O altă așezare al cărei nume credem că se poate lega de prezența pecenegilor în Crișana este *Arpășelul*, care la prima atestare documentară apare sub forma *Arpa*, toponim întâlnit și în alte zone în care pecenegii s-au stabilit¹² și numai peste mai bine de un secol,

⁴ Este vorba de de tipul de căldare lucrat la roată, având corpul sferic, cilindric sau tronconic, fundul fiind în toate cazurile bombat. Buza lătită este pevăzută în majoritatea cazurilor cu o două urechi trase spre interior și perforate vertical cu câte o pereche de găuri. Potrivit lui P. Diaconu, acest tip ceramic a fost creat în mediul comunităților pecenege din Dobrogea în ultima treime a secolului X după modelul unor căldări de aramă (Diaconu, 1956, p. 429-431; Diaconu, 1994, p. 159-162). Cu transpunerea în lut a unor prototipuri de căldări din metal sunt de acord Gh. Postică (transpunerea s-ar fi realizat în sudul Basarabiei; Postică, 1994, p. 40-45) și D. Gh. Teodor (care îi include și pe cumanii în curs de sedentarizare din Moldova ca posibili utilizatori ai acestui tip ceramic; Teodor, 1963, p. 202). V. Spinei, susținând originea răsăriteană (cultura Saltovo-Maiățk) a căldării de lut ca tip de vas, consideră că în părțile Dunării căldările de lut au mai multe variante, fiind posibil ca o formă să fi apărut în Dobrogea de unde s-a răspândit și în alte zone (Spinei, 1990, p. 332). Producerea și difuzarea căldărilor s-ar datora diferitelor populații între care și românii (Spinei, 1996, p. 59), atribuirea lor în exclusivitate pecenegilor fiind "cu totul improbabilă" (Spinei, 1999, p. 97).

⁵ Rácz, 2007, p. 51

⁶ Rácz, 2007, p. 52

⁷ Suciu, II, 1967, p. 305

⁸ Pascu, I, 1972, p. 317, n. 87

⁹ Madgearu, 2005, p. 120.

¹⁰ Djuvara, 2007, p. 61

¹¹ Brezeanu, 2002, p. 135-138, 371-386

¹² Drăganu, 1933, p. 541-542; Lukács, 1999, p. 47-48

începând din 1326, Arpad¹³.

Ipotetică este includerea *Tinăudului* din Bihor (1219 villa Tinod)¹⁴ în seria așezărilor pecenege. Tinăudul avea în evul mediu un corespondent în Transilvania întracarpatică (Tynod, azi dispărut¹⁵) și altul (Tinód) pe teritoriul Ungariei în regiunea Sárviz de pe malul drept al Dunării, zonă cu intensă colonizare pecenegă¹⁶. Tinăudul din Bihor este situat pe valea Crișului Repede la est de Oradea într-o zonă în care potrivit toponimelor Beseneu și Bessenyo au fost colonizați pecenegi.

Este tentantă includerea în seria toponimelor de origine pecenegă a numelor satelor *Călăța* (1475 Kalotha)¹⁷ și *Călata* (1213 villa Kalatha)¹⁸, situate tot pe valea Crișului Repede în amonte de Oradea. În limbile turanice termenul *kalat* desemnează o cetate, o fortificație sau un castel¹⁹. Cu multă prudență atragem doar atenția asupra lor, deoarece există și alte etimologii pentru cele două toponime din Bihorul medieval²⁰.

Numele așezării *Tălmăciu* poate fi pus în legătură cu tribul peceneg Tolmač²¹.

În rândul denumirilor pecenege includem și hidronimul *Teuz*, nume al unui afluent de pe partea stângă a râului Crișul Negru²².

În documentele emise în secolul XIV apar și nume de origine turanică precum *Tihomir*²³, pe care îl considerăm, ca și pe Bursorog, ca fiind peceneg.

În ceea ce privește timpul și modul cum s-a derulat pătrunderea pecenegilor în Crișana se prefigurează două etape. Prima, încă insuficient argumentată, pe care o avansăm doar ca ipoteză, este că pecenegii se puteau stabili în această provincie în decursul secolului al X-lea sau la începutul secolului al XI-lea venind din Banat, unde prezența lor este atestată de izvoarele narrative și de toponime. Astfel, potrivit lui Anonymus, alături de Glad în confruntările cu ungurii au luptat și „cumani”²⁴, care în cazul evocat îi avea în vedere probabil pe pecenegi. Mormintele tumulare de la Dudeștii Vechi (fostă Beșenova Veche)-Pusta Bucova, databile în secolul al X-lea, în care înhumații erau depuși alături de resturi de cal și având ca inventar arme, piese de harnașament și de vestimentație au fost atribuite pecenegilor²⁵. Descoperirile funerare de acest tip la Hodoni-Pocioroane datând din secolele X-XI le-au fost, de asemenea, atribuite²⁶, dar părerile sunt împărțite, cimitirul de la Hodoni-Pocioroane fiind atribuit și maghiarilor²⁷. Cercetările mai recente de la Dudeștii Vechi-Movila lui Dragomir au condus la descoperirea unui alt cimitir din care a fost investigat sistematic un mormânt în care erau depuse arme, piese de harnașament, un fragment de vas ceramic și un os de ovină. Mormântul este datat în a doua jumătate a secolului al X-lea și atribuit unei populații „cu mentalitate păgână”²⁸. Dacă aceste descoperiri aparțin pecenegilor, atunci aceștia ajunseseră încă în secolul al X-lea până aproape de Mureș. Noii veniți constituiau un grup militaro-politic distinct de masa populației până la începutul secolului al XI-lea, când se apreciază că pecenegii erau deja integrați în sistemul economic, social și

¹³ Györffy, I, 1966, p. 595

¹⁴ Suciu, II, 1967, p. 194

¹⁵ Suciu, II, 1967, p. 415

¹⁶ *Zúduló sasok*, 2, p. 40

¹⁷ Suciu, I, 1967, p. 124

¹⁸ Suciu, I, 1967, p. 124

¹⁹ Brezeanu, 2002, p. 134

²⁰ Rácz, 2007, p. 135-136

²¹ Gökenjan, 1972, p. 106. Membri ai tribului peceneg Tolmač au imigrat în a doua jumătate a secolului al XI-lea în regatul ungar (*Histoire de la Transylvanie*, p. 172).

²² În Țara Loviștei a fost identificată o concentrare de toponime și antroponime de origine pecenegă sau cumană între care și Tazu; Pandrea, 1994, apud Madgearu, 2005, p. 117

²³ Nume peceneg, cf. Madgearu, 2005, p. 120; cuman, cf. Djuvara, 2007, p. 61; turanic, cf. Vergatti, 2008, p. 78

²⁴ Anonymus, cap. XLIV

²⁵ Bejan, 1995, p. 125; Bejan, Mare, 1997, p. 139-158; Spinei, 1999, p. 108

²⁶ Bejan, 1995, p. 117-119, 125

²⁷ Drașovean, Țeicu, Muntean, 1996, p. 42-43

²⁸ Bejan, Tănase, Gáll, Kalcsov, 2005, p. 27-43

politic al voievodatului banățean condus de Ahtum²⁹. Situația din cimitirul de la Hodoni-Pocioroane în care s-au înmormântat români și pecenegi³⁰ ilustrează din punct de vedere arheologic acest proces, surprins și în cimitirul de la Dudeștii Vechi-Movila lui Dragomir³¹. Însă în opinia unor cercetători amintite descoperiri din Banat sunt irelevante etnic putând fi atribuite populațiilor nomade de stepă³² ale căror morminte alcătuiesc un orizont funerar definit ca „orizontul stepic 1”³³. În această situație sursele istorice coroborate cu cele arheologice indică doar o pătrundere mai timpurie a pecenegilor în nordul Banatului decât data emiterii documentelor care atestă prezența lor, respectiv înainte de sfârșitul secolului al XII-lea sau de începutul secolului al XIII-lea³⁴.

În cazul în care pecenegii ar fi ajuns în secolul X în nordul Banatului ei puteau trece încă în cursul acestui secol sau la începutul secolului următor și la nord de Mureș, pentru că atât Glad cât și Ahtum și-au întins stăpânirea și în sudul Crișanei, ultimul ajungând chiar până la Crișul Alb. Aici însă descoperirile de morminte caracteristice populațiilor stepice³⁵ au fost atribuite cu precădere ungurilor³⁶, fără să lipsească și păreri potrivit cărora mormintele de la Mâsca și Șeitin ar putea fi pecenege sau chiar cumane³⁷. Să fie toponimul Bursorog o relicvă a conviețuirii localnicilor cu pecenegii înaintea colonizării acestora de către unguri? Absența toponimelor derivate de la forma *peceneg*, cunoscută în mediul românesc din Banat³⁸ și din Transilvania³⁹ se opune acestei presupunerii.

În nordul Crișanei, la Galoșpetreu-Dâmbul Morii, pe terasa văii Ierului, au fost descoperite patru morminte dintre care unul, considerat a fi de femeie, conținea un vas de lut, patru nasturi sferici de bronz și două discuri de bronz, utilizate ca piese de decor pentru cingători și îmbrăcăminte sau ca podoabe pentru păr. Acest tip de artefact, ce apare în general pereche în mormintele de femei, datează din prima jumătate a secolului X și a fost atribuit pecenegilor⁴⁰. O apartenență pecenegă a mormintelor de la Galoșpetreu ar sugera existența la acea dată a unei enclave pecenege în acest areal bihorean, dar în ceea ce privește obiectivul funerar de la Galoșpetreu păreri sunt împărțite, propunându-se și alte atribuiri⁴¹.

Pentru partea centrală a Crișanei încercările de atribuire a mormintelor din orizontul stepic, conduc spre mediul maghiar⁴² așa încât deocamdată prezența timpurie a pecenegilor în Crișana rămâne o ipoteză pe care doar viitoarele descoperiri o vor putea confirma.

Prezența certă a pecenegilor în Crișana este o realitate mai târzie. Primele atestări documentare ale așezărilor pecenege datează de la începutul secolului al XIII-lea, fapt ce ar putea plasa data întemeierii lor înaintea emiterii actelor respective. Când anume și în ce mod s-a derulat acest proces, se poate contura urmărind evoluția situației din teritoriul de la vest de Munții Apuseni, ca parte a regatului feudal maghiar, în decursul secolelor XI-XII.

După moartea regelui Ștefan I, regatul feudal maghiar a trecut printr-o puternică

²⁹ Bejan, 1995, p. 125-126

³⁰ Bejan, 1995, p. 119; Drașovean, Țeicu, Muntean, 1996, p. 51

³¹ Bejan, Tănase, Gáll, Kalcsov, 2005, p. 27-43

³² Oța, 2007, p. 320-321

³³ Oța, 2008, p. 160-168. Pentru acest orizont de înmormântări din Banat a se vedea și Gáll, 2004-2005, p. 335-454

³⁴ Oța, 2008, p. 323

³⁵ Pentru cimitirele cu morminte din acest orizont funerar din Crișana a se vedea Cosma, 2002, p. 85-88, 163-242; Lakatos, 2003, p. 211-226; Gáll, 2004-2005, p. 335-454; Mărginean, Huszarik, 2007, p. 17-56; E. Gáll, în Harhoiu, Gáll, Lakatos, 2009, p. 227-253

³⁶ Cosma, 2002, p. 85-88; Mărginean, Huszarik, 2007, p. 24

³⁷ Glück, 1976, p. 81

³⁸ Oța, 2007, p. 332-336

³⁹ Madgearu, 2005, p. 116

⁴⁰ Chidioșan, 1965, p. 242

⁴¹ Al. Madgearu consideră că mormintele de la Galoșpetreu aparțin unei populații türcece (Madgearu, 2001, p. 137), în timp ce C. Cosma (Cosma, 2002, p. 88-89) și R. Heitel (Heitel, 1994-1995, p. 419-423) presupun atribuirea lor mediului cultural maghiar.

⁴² Cosma, 2002, p. 84-89

criză datorată luptelor pentru tron și răscoalelor cu aspect religios și social-politic din anii 1046 și 1060-1063. Anarhia feudală a slăbit un stat aflat la începutul instituționalizării sale permițând numeroase imixțiuni externe din partea Imperiului German, a Imperiului Bizantin și a pecenegilor. În timp ce unele grupuri pecenege își ofereau colaborarea regilor unguri, alții inițiau expediții de pradă în regat. Incursiunile pecenegilor în Transilvania, inițiate încă în timpul celui dintâi rege ungar, au continuat cu virulență crescândă în a doua jumătate a acestui secol. Reactivarea acțiunilor pecenege la jumătatea secolului al XI-lea se explică prin presiunile din ce în ce mai puternice exercitate asupra lor de către uzi. În acest context se pare că elemente pecenege s-ar fi stabilit în Transilvania⁴³ care și-a recâștigat vechiul statut de țară separată⁴⁴ sub stăpânire pecenegă⁴⁵, iar în Banat s-ar fi produs mișcări care tindeau la restabilirea independenței fostului ducat al lui Ahtum⁴⁶. În anul 1068, sub conducerea lui Oslu, pecenegii au străbătut Porțile Meseșului, au devastat provincia Nyr și au ajuns până la Biharea. La întoarcere după ce au prădat și Sătmarul, încărcăți de prăzi, invadatorii au fost înfrânți de către regele Salomon și fiii săi Geza și Ladislau lângă cetatea Dăbâca⁴⁷. Atacurile pecenegilor erau corelate uneori cu cele ale românilor⁴⁸. Chiar și Oslu poate fi o căpetenie a populației românești care a colaborat cu cei care dominau din punct de vedere politic⁴⁹. Aceste invazii erau urmate de retrageri și replieri în vederea unor noi expediții. În anul 1071 pecenegii stabiliți în vecinătatea Belgradului cu acordul bizantinilor s-au implicat în războiul bizantino-ungar. Sub conducerea lui Kazar ei au întreprins un raid de pradă în sudul Câmpiei Pannonice, urmat de o replică ungurească în Imperiu⁵⁰. În 1074 un lider peceneg, Zoltan, se aliază cu Géza în lupta pentru tron împotriva regelui Salomon⁵¹. Repetatele invazii au constituit nu numai o piedică în calea înaintării stăpânirii ungare în Transilvania ci și în consolidarea ei la vest de Munții Apuseni. În Bihor instituția comitatensă, menționată pe la 1067⁵², nu a mai fost amintită timp de 47 de ani. Granițele dinspre răsărit și sud ale regatului erau în continuare nesigure, existând pericolul organizării unor noi invazii atât din partea pecenegilor cât și din partea cumanilor care încă în ultimele decenii ale secolului al XI-lea au luat locul pecenegilor ca forță militară în teritoriile extracarpatiche. Cumanii s-au implicat și ei în luptele pentru tron din regatul Ungariei venind în sprijinul lui Salomon, detronat de Géza. Prințul Kutesk, căruia Salomon îi promisese stăpânirea asupra Transilvaniei, organizează o expediție de jaf în Ungaria dar e respins și apoi înfrânt de Ladislau, devenit rege după moartea lui Géza. Alți șefi cumani, Kopulch și Akus, luptând împotriva lui Ladislau, vor pustii o mare parte a Ungariei, ajungând până în Bihor⁵³. Repetatele invazii au constituit nu numai o piedică în calea înaintării stăpânirii ungare în Transilvania ci și în consolidarea ei la vest de Munții Apuseni.

La începutul secolului al XII-lea o importantă comunitate tribală pecenegă, aflată probabil în raporturi de vasalitate cu cumanii, continua să locuiască în ținuturile extracarpatiche, probabil în zona de stepă a Munteniei și Moldovei. Din aceste locuri au

⁴³ Pascu, I, 1972, p. 82-83; Popa, 1988, p. 267; Brezeanu, 2002, p. 374. M. Rusu în *Istoria Transilvaniei*, I, 1997, p. 281, consideră că pecenegii au intrat în spațiul intracarpatic încă în secolul X, iar provincia Gyla de Jos ar corespunde cu Ardealul.

⁴⁴ Pop, 1996, p. 147

⁴⁵ M. Rusu, în *Istoria României. Transilvania*, I, 1997, p. 281; Th. Năgler, în *Istoria Transilvaniei*, I, 2003, p. 209, 211. După V. Spinei, pecenegii si-au stabilit sălașele doar în zona de stepă a Munteniei și Moldovei (Spinei, 1999, p. 100, 144). Stabilirea unor grupuri de pecenegi în Transilvania a avut loc în secolul al XII-lea la chemarea autorităților statului ungar (Madgearu, 2005, p. 115).

⁴⁶ Glück, 1978, p. 195-196

⁴⁷ Gökenjan, 1972, p. 97, 187, n. 91; Spinei, 1999, p. 123-124

⁴⁸ Rusu, 1982, p. 381; Pop, 1996, p. 149

⁴⁹ Pascu, I, 1972, p. 86

⁵⁰ Spinei, 1999, p. 124, 130

⁵¹ Pop, 1997, p. 153

⁵² Györffy, I, 1966, p. 601; Borcea, 2005, p. 38

⁵³ *Chronicon pictum Vindobonense*, cap. LXII; Pop, 1997, p. 153; Spinei, 1999, p.235

demarat o ultimă invazie la sudul Dunării în anii 1122-1123. Exodul s-ar fi datorat presiunii exercitate de alte grupuri de pecenegi izgoniți din Rusia și împinși de cumani. Înfrânți cu mare dificultate de împăratul Ioan II Comnenos o parte a pecenegilor au fost colonizați în ținuturile occidentale ale Imperiului, alții au fost vânduți ca robi⁵⁴. Un grup de căpetenii pecenege și-a găsit adăpost la curtea regelui ungar Ștefan al II-lea.

Se poate constata că autoritatea regatului Ungariei asupra Crișanei, Banatului și Transilvaniei intracarpatică s-a restabilit treptat pe măsura scăderii puterii pecenegilor și a dispariției lor ca factor decisiv în zonă. În anul 1111, după aproape o jumătate de secol de tăcere, este atestat comitele Saul de Bihor⁵⁵, semn că autoritatea statului în acest comitat a fost restabilită. Tot în 1111 este menționat și „Mercurius princeps Ultrasilvanus”⁵⁶, (probabil aceeași persoană cu „comes de Bellegrat” amintit în 1097⁵⁷), dar nici cel mai mic semn de activitate a acestuia nu se cunoaște, și abia spre sfârșitul secolului, în 1199, documentele pomenesc din nou o căpetenie politică (voievod) a Transilvaniei⁵⁸. Apoi, după mai bine de o jumătate de secol de la pomenirea comitatului Bihor, sunt amintite comitatele Crasna și Dăbâca la 1164⁵⁹, la 1166 este pomenit comitatul Solnoc⁶⁰, iar la 1177 documentele menționează comitatele Timiș, Alba și Cluj⁶¹. Pentru a asigura paza hotarelor regatului în fața pericolului dinspre est, reprezentat în decursul secolului al XII-lea de cumani, autoritatea statală a apelat la pecenegi, cunoscuți pentru disponibilitatea lor de a se angaja ca militari în slujba factorilor de putere care le puteau asigura condiții de existență favorabile, axate pe ocupațiile lor tradiționale⁶² și la secui. Cu aceleași rosturi, dar în vederea consolidării frontierei de pe Carpații Meridionali, au fost colonizați la începutul secolului următor pecenegii în sudul Transilvaniei, unde împreună cu sașii și românii trebuiau să facă față amenințării venite din partea statului româno-bulgar⁶³.

Este evident că stabilirea unor grupuri de pecenegi în Crișana s-a produs numai după înfrângerea decisivă a acestora în anul 1068. Se are în vedere sfârșitul secolului al XI-lea⁶⁴, ceea ce nu este exclus, dar, considerăm noi, colonizarea pecenegilor în Crișana s-a putut desfășura după reinstaurarea autorității statale, reprezentată de un comite, începând cu Bihorul, care atunci era mult mai extins. Termenul de *bissenii*, cu care sunt desemnați pecenegii în documentele emise de autoritățile vremii, apare în special acolo unde se exercita autoritatea statului feudal maghiar. După cum rezultă din cronicile maghiare, în Bihor locuiau încă de la începutul secolului X și secui a căror prezență este confirmată de documentele mai târzii și de toponimie. Împreună cu aceștia, pecenegii nou veniți trebuiau să apere marginea de est a regatului a cărei graniță ajunsese pe crestele Munților Apuseni. Se cunoaște că regii unguri cucerind diferite teritorii i-au lăsat pe secui ca paznici ai marginilor teritoriilor cucerite, fiind așezați mai întâi în Bihor, apoi peste munți în părțile Târnavelor, iar pe la mijlocul secolului al XII-lea, când prin așezarea unei părți a sașilor pe Târnavă rostul lor a scăzut, a fost posibilă strămutarea lor la marginea răsăriteană a Transilvaniei pentru paza Carpaților împotriva primejdiei cumane dinspre Moldova. Deplasarea secuilor spre răsărit s-a datorat poate și dorinței lor de a-și păstra vechile forme de viață amenințate

⁵⁴ Spinei, 1999, p. 142-144

⁵⁵ *DIR*, XI - XIII, C, I, 1951, p. 2; Györfy, I, 1966, p. 601; Borcea, 2005, p. 38

⁵⁶ *DIR*, XI - XIII, C, I, 1951, p. 2

⁵⁷ Th. Năgler, în *Istoria Transilvaniei*, I, 2003, p. 217

⁵⁸ Pascu, I, 1972, p. 133; Th. Năgler, în *Istoria Transilvaniei*, I, 2003, p. 217

⁵⁹ *DIR*, XI - XIII, C, I, 1951, p. 3

⁶⁰ Pascu, I, 1972, p. 131

⁶¹ *DIR*, XI - XIII, C, I, 1951, p. 6

⁶² Este vorba, după unele păreri (Brezeanu, 2002, p. 137) de pecenegii așezați în Transilvania intracarpatică în secolul anterior, care, după ce împreună cu românii au opus rezistență pătrunderii arpadiene, au intrat în serviciul regalității maghiare. Potrivit altor opinii (Madgearu, 2005, p. 115) colonizarea s-a produs numai după ce pecenegii au încetat să mai fie o amenințare pentru hotarele regatului, iar ostașii pecenegi nu urmau să fie puși în situația de a lupta împotriva fraților lor.

⁶³ Madgearu, 2005, p. 115

⁶⁴ Brezeanu, 2002, p. 381

de tendințele de feudalizare și de aservire venite din partea autorităților⁶⁵. Și astfel locul lor în sistemul defensiv al regatului feudal maghiar din Crișana a fost luat de pecenegi, mai dispuși și poate obligați să accepte noile rânduieli. Se presupune că grupurile de pecenegi așezate în Crișana ar fi fost aduse dinspre est din Transilvania intracarpatică sau de dincolo de Carpați din mijlocul populației românești⁶⁶. Ar fi însă posibil ca ei să fi fost aduși și din Pannonia unde locuiseră un timp alături de unguri sau din Banat. Oricum, numele de Beseneu sub care apare marea majoritate a așezărilor pecenege din Crișana sugerează că cei colonizați reprezentau o populație comună care pierduse conștiința apartenenței la vreun trib anume. Doar așezarea cu numele *Tălmăciu* poate fi legată de prezența în acest punct a unui grup care în momentul stabilirii în zonă mai păstra conștiința individualității sale.

De regulă, termenul de *bisseni*, cu care sunt desemnați pecenegii în documentele emise de autoritățile vremii, apare în special acolo unde se exercita autoritatea statului feudal maghiar. De aceea românii din Crișana i-au cunoscut pe pecenegi ca *bisseni*, aflați în serviciul statului maghiar și au preluat forma ungurească a acestui nume adaptându-l normelor fonetice ale limbii române.

Arheologic, prezența pecenegilor în Crișana coincide cu utilizarea căldării de lut ca tip ceramic. Se apreciază că intrarea acestui tip de vas, adaptat necesităților unui mod de viață cu accent pastoral, în repertoriul ceramic al locuitorilor din Crișana s-a făcut pe la mijlocul secolului XI⁶⁷, dar, credem noi, marea lui răspândire, mergând până aproape de generalizare⁶⁸, s-a realizat în secolul următor.

Urmărind repartitia geografică a așezărilor pecenege din Crișana, se constată că majoritatea erau situate în zona de câmpie sau în depresiunile-prelungiri ale câmpiei, de-a lungul râurilor. Cele mai multe se aflau în Bihor, unde se grupau în jurul castrelor Biharea și Oradea. În acest grup intră și două așezări medievale de pe teritoriul Ungariei de astăzi, aflate în imediată apropiere: *Beseneu* (1291-1294)⁶⁹ și *Beseneu* (1273)⁷⁰. Deși nu se numără printre cele 14 așezări ai căror locuitori aveau, potrivit documentelor de la începutul secolului al XIII-lea, obligații concrete față de cetatea Biharea (ca iobagi ai cetății și ca oameni ai cetății)⁷¹, situarea așezărilor pecenege pe fostul domeniu al acestei cetăți⁷², aflat acum în curs de destrămare, ne face să credem că și locuitorii lor avuseseră astfel de obligații⁷³. Știm în schimb că în satul *Beseneu* din comitatul Arad (probabil Bessenew, amintit la 1202-1203) locuiau pe la 1213 iobagi ai cetății și oameni ai cetății Arad⁷⁴, iar într-un document care redă un caz prezentat spre rezolvare prin proba fierului roșu în fața instanței de la Oradea se consemnează că satul *Bursorog* era locuit în 1222 de oameni ai cetății Arad⁷⁵.

Militari de profesie, iobagii castrelor alcătuiau în cadrul structurii castrului o stare dominantă, în raport cu mulțimea de oameni ai cetății, fiind scutiți de taxa de găzduire. Aveau în schimb obligația de a lupta necondiționat pentru apărarea cetății pe care nu o puteau părăsi după bunul lor plac, iar în timp de război de a participa la lupte alături de

⁶⁵ Pascu, I, 1972, p. 109-113; T. Năgler, în *Istoria Transilvaniei*, I, 2003, p. 212-213

⁶⁶ Brezeanu, 2002, p. 374

⁶⁷ Blăjan, Dörner, 1978, p. 131-133; Dumitrașcu, I, 1994, p. 207-210

⁶⁸ Blăjan, Dörner, 1978, p. 123-137; Crișan, 2006, p. 105-226. D. Băcuț-Crișan ne-a semnalat apariția lor și în Sălaj.

⁶⁹ Györffy, I, 1966, p. 600-601

⁷⁰ Györffy, I, 1966, p. 600-601

⁷¹ Dacă la începutul secolului al XIII-lea sistemul domenal al cetății Biharea se afla în curs de destrămare, anterior domeniul acestei cetăți fusese o structură economică și socială vastă și înfloritoare ce cuprdea mult mai multe așezări (Borcea, 2005, p. 42-47).

⁷² Györffy, I, 1966, p. 575

⁷³ Vezi și Brezeanu, 2002, p. 374

⁷⁴ Györffy, I, 1966, p. 173

⁷⁵ *DIR*, XI -XIII, C, I, 1951, p. 131

rege. În urma unor merite deosebite puteau accede în rândurile micii nobilimi⁷⁶.

Oamenii cetăților aveau obligația comună de a întreține și apăra cetatea respectivă, iar în timp de război de a participa la lupte. Erau obligați, totodată, să se înroleze în oastea regelui. Castrenii trăiau în propriile sate, iar îndatoririle ostășești și le îndeplineau organizați în centurionate comandate de centurioni. Erau oameni liberi și foloseau în comun pământul pus la dispoziția lor pe domeniul cetății respective. Din produsele lor agricole și animaliere se întrețineau și ostașii din cetate. Statutul lor este exprimat prin faptul că trebuiau să achite darea numită denarii oamenilor liberi ce i se cuvenea regelui de la fiecare om liber. Populația era supusă autorității castrului, respectiv comitelui castrului pe care îl administra în numele regelui, fiind obligată prin legământ de a-l întreține pe comite și suita sa, pe iobagii castrului și pe trimișii regali veniți cu treburi în comitat, astfel încât sarcina caracteristică a castrenșilor era întreținerea notabililor (*descensus*). Și în cazul lor exista posibilitatea de a urca pe o treaptă superioară în ierarhia socială ajungând mici nobili. Puteau fi însă și scoși din situația de oameni ai cetății și dăruți unor feudali laici și ecleziaștici⁷⁷.

Deci prin colonizarea pecenegilor se avea în vedere întărirea sistemului defensiv al comitatelor, axat pe fortificațiile de tip castrens.

În sistemul defensiv medieval un rol însemnat revenea fortificațiilor cunoscute în documente sub numele de prisăci (*indagine*, *gyepü*), care, ridicate în sistem de palisadă, constituiau o barieră în calea invaziilor. S-a constatat că acolo unde apar toponimele *prisaca*, *porți*, *gyepü* sau *kapu*, apar și comunități pecenege⁷⁸. De asemenea, în Transilvania intracarpatică și în Banat toponimul *Galați*, rezultat din *kalat* (cetate), este însoțit de localități al căror nume conține etnonimul *bisseni*. În Crișana, ca și în alte părți, fortificațiile amenajate de către populația autohtonă organizată în formațiuni cneziale și voievodale și folosite inițial împotriva celor ce voiau să pătrundă pe teritoriul apărut, au fost preluate de regatul feudal maghiar, noua stăpânire dându-le funcția de apărare a hotarelor sale. Pe baza repartiției geografice a acestor toponime, în Crișana au fost identificate mai multe linii succesive de prisăci care, pe măsura cuceririi teritoriului de către regalitatea maghiară, înaintau spre est⁷⁹. Toponimele *Călățea* și *Călata*, ar putea fi legate de existența unor vechi fortificații de pământ⁸⁰. Prisăcile, construite din pământ și trunchiuri de copaci, dublate de șanțuri sau alte piedici naturale, n-au putut să-i oprească pe invadatorii care au pustiit în anul 1068 tot ținutul Nirului până la Biharea. Probabil că prin colonizarea pecenegilor în părțile de la vest de Munții Apuseni se viza și întărirea sistemului de palisade de la frontierele încă nesigure ale regatului. Ei puteau fi utilizați totodată și ca paznici ai unor artere de largă circulație. Acolo ei au pătruns într-o pânză de populație autohtonă și s-au integrat sistemului administrativ local românesc. Așa s-ar putea explica numele cu rezonanță pecenegă pe care le purtau în secolul al XIV-lea unii cnezi și voievozi români. Într-un document din 1342 este amintit „Tihomir românul, voievodul din Iaz” de la izvoarele Barcăului⁸¹. Un alt Tihomir apare la 1366 împreună cu Maximian, ambii stăpâni ai unor cnezate de pe valea Ghepișului, în Bihor, la nord de Tileagd⁸². Este totuși greu de spus dacă acești voievozi români sunt descendenții unor pecenegi românizați sau români care sub imboldul modei sau al prestigiului social au preluat elemente de onomastică pecenegă, căci se cunoaște că în epoca migrațiilor împrumuturile onomastice s-au realizat de sus în jos, de la clanurile cuceritoare spre cei supuși. Astfel antroponimul *Basarab* a apărut la început în

⁷⁶ Pascu, I, 1972, p. 308-313

⁷⁷ Pascu, I, 1972, p. 313-318; Borcea, 2005, p. 42

⁷⁸ Horedt, 1958, p. 112

⁷⁹ Borcea, 2005, p. 170-173

⁸⁰ Pe valea Crișului Repede o fortificație de pământ a fost identificată la Luncoșoara.

⁸¹ *DIR*, C, XIV, IV, p. 88-89

⁸² Borcea, 1982, p. 131; Borcea, 2005, p. 127-128

mediul cnezimii românești, ajungând mai târziu și în straturile de jos⁸³.

La venirea lor în Crișana pecenegii erau în curs de sedentarizare. Locurile unde s-au stabilit erau favorabile practicării unor ocupații tradiționale cum ar fi creșterea animalelor în turme. Toponimele *Tinăud* (magh. juncan)⁸⁴ și *Arpa* (magh. orz) fac trimitere spre o populație a cărei ocupație era legată de creșterea animalelor.

Dacă la constituirea statului feudal întregul pământ al țării a aparținut regelui, după moartea lui Ștefan I, întemeietorul statului, regalitatea a început să doneze moșii bisericii, instituțiilor monahale și marilor familii nobiliare. La începutul secolului al XIII-lea sistemul domenal al cetăților era în curs de destrămare. În Bihor invazia tătară din 1241 a marcat sfârșitul unui sistem devenit anacronic și mutarea reședinței comitatului de la Biharea la Oradea. Cele mai întinse domenii erau acum cel al Episcopiei de Oradea și cel al Capitlului orădean. Pe aceste domenii au ajuns și așezările pecenege din Bihor. În noua organizare, locul centuriilor a fost luat de sistemul banderial al Episcopiei și de oastea nobiliară. Alte așezări locuite de pecenegi au fost donate unor laici. Dar schimbarea stăpânului de pământ s-a făcut și prin abuzuri, așa cum s-a întâmplat la *Basarag* unde pământurile oamenilor cetății Arad au fost cotropite de arhidiaconul din Cenad⁸⁵. Același așezare a ajuns apoi pe proprietatea nobilului Ștefan care în 1336 cerea regelui Carol Robert să i se reînnoiască semnele de hotar⁸⁶. Odată cu subordonarea satelor din care făceau parte, sarcinile militare s-au transformat treptat în obligații economice față de stăpânul de pământ. Oamenii cetății își mai păstrau, cel puțin din punct de vedere juridic, o anumită perioadă statutul lor social, fiind până la urmă total aserviți.

Modul de viață cu accent pastoral s-a perpetuat circa o sută cincizeci de ani, dar constituirea domeniilor cu anumite limite teritoriale le-a îngrădit aria de deplasare cu turmele. Trecerea pecenegilor pe domeniile feudale și supunerea lor le va atenua tot mai mult specificul și va grăbi asimilarea lor. Marea invazie tătară este foarte probabil să le mai fi redus numărul, pentru că unele așezări (*Bessenyew*, *Beseneu*, *Bissena*) nu mai apar ulterior în documente. Sedentarizarea definitivă pare a se fi produs în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, deoarece până atunci încă se mai găsesc fragmente de caldari de lut⁸⁷. Cei care au mai rămas, au fost supuși tot mai mult presiunii ofensivei catolice și relațiilor feudale. Se apreciază că din secolul al XIII-lea pecenegii și-au pierdut în bună măsură și limba⁸⁸. Alterarea până la dispariție a etnicului este o consecință datorată numărului redus și contactului cu etniile din Crișana ce aveau un mod de viață sedentar. În acest sens amintim că Tinăudul din Bihor este amintit în 1406 ca *possessio volahalis*⁸⁹.

Prin prisma documentelor, se poate discerne că în Crișana pecenegii au trecut la cultul catolic pentru că încă în secolul al XIII-lea în așezările pecenege găsim biserici catolice. La 1226 în satul *Beseneu* de lângă Tileagd, comitatul Bihor, exista o biserică⁹⁰, iar între anii 1291-1294 biserica parohiei satului *Beseneu* de la vest de Oradea (pe teritoriul Ungariei, aproape de Beregböszörmény) a oferit episcopului de Oradea, elemosina în valoare de 13 capecii⁹¹. În secolul următor, conform registrului de dijme papale din anii 1333-1335, preotul Poka din *Bozarak* a plătit în anul 1333 treisprezece banali⁹². În schimb voievodul Tihomir de la *Iaz* și cei doi voievozi de pe valea Ghepișului erau probabil ortodocși.

⁸³ Brezeanu, 2002, p. 383

⁸⁴ Rácz, 2007, p. 283

⁸⁵ *DIR*, XI - XIII, C, I, 1951, p. 131

⁸⁶ *DIR*, XIV, C, III, 1954, p. 422

⁸⁷ Cf. Blăjan, Dörner, 1978, p. 133: „În stadiul actual al cercetărilor constatăm că majoritatea resturilor de căldărușe descoperite în județul Arad se pot data cu monede în sec. XI-XII, lipsindu-ne deocamdată dovezi certe pentru datarea lor mai timpuriu de sec. XI sau mai târziu, în sec. XIII”.

⁸⁸ Oța, 2007, p. 321

⁸⁹ Suciu, II, 1967, p. 194

⁹⁰ *DIR*, XI - XIII, C, I, 1951, p. 134

⁹¹ *DIR*, XIII, C, II, 1952, p. 342

⁹² *DIR*, XIV, C, III, 1954, p. 226

La mijlocul secolului al XVI-lea pecenegii erau total aserviți. În 1552 satul *Besenyö* de la sud-vest de Oradea (consemnat la 1273 sub forma *Bessenew*), se afla pe domeniul Capitlului mare de la Oradea, iar *Bessenyeö* de pe teritoriul Ungariei pe domeniul familiei Csáky. Ca mărime prima așezare avea 16 porți⁹³, iar cea de-a doua 14 porți⁹⁴, poarta fiind o unitate impozabilă după care se percepea impozitul cameral⁹⁵, compusă din două gospodării⁹⁶. Cele două așezări, ambele de mărime mijlocie, erau locuite acum de urmașii pecenegilor integrați societății feudale, care își pierduseră atât limba, cât și modul de trai care le-a fost cândva caracteristic.

După cum s-a menționat, o parte din așezările pecenege au dispărut în urma invaziei tătare din 1241 pentru că după această dată nu mai apar în documente. Alte așezări au dispărut în următoarele secole din diferite motive între care și numeroasele confruntări dintre turci și habsburgi de după 1552 când turcii trec Mureșul și avansează treptat spre nord. Au rămas doar satele *Arpășel*, locuit astăzi în majoritate de etnici maghiari, *Tălmaciul* sat românesc și toponimele enumerate mai sus, la care se adaugă antroponime precum *Beșe*, *Beșa*, *Beșu*, *Bejan*, *Besenyő*, *Besenyei*, care pentru omul contemporan mai puțin familiarizat cu realitățile medievale nu au o semnificație etnică.

BIBLIOGRAFIE

CHRONICON PICTUM VINDOBONENSE

Chronicon pictum Vindobonense, în G. Popa Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. V, București, 1935

DIR, XIII-XIV, C, 1951-1955

Documente privind istoria României, veacurile XIII-XIV, C, Transilvania, vol. I-IV, București, 1951-1955

HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

Histoire de la Transylvanie, Budapest, 1989 *Istoria României. Transilvania*, I, 1997- *Istoria României. Transilvania*, vol. I, coordonator A. Drăgoescu, Cluj- Napoca, 1997

ISTORIA TRANSILVANIEI, I, 2003

Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541), coordonatori I. A. Pop, Th. Năgler, Cluj-Napoca, 2003

REPERTORIU CAREI

I. Némethi, *Repertoriul Arheologic al zonei Carei*, București, 1999

ZÚDULÓ SASOK, 2

Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok- a középkori Alföldön és a Mezőföldön, gyulai katalógusok 2, Gyula, 1996

* * *

⁹³ Borcea, 1994, p. 245

⁹⁴ Borcea, 1994, p. 256

⁹⁵ Maxim, 1975, p. 93

⁹⁶ Borcea, 1994, p. 233

ANONYMUS

Anonymus, *Gesta Hungarorum*, în G. Popa Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. II, București, 1934

BEJAN 1995

A. Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timisoara, 1995

BEJAN, MARE, 1997

A. Bejan, M. Mare, *Dudeștii Vechi-Pusta Bucova. Necropola și morminte de înhumație din secolele VI-XII (I)*, în *Analele Banatului*, SN, Arheologie-istorie, V, 1997

BEJAN, TĂNASE, GÁLL, KALCSOV, 2005

A. Bejan, D. Tănase, E. Gáll, C. Kalcsov, *Necropola medievală timpurie de la Dudeștii Vechi-“Movila lui Dragomir” (jud. Timiș)*, în *Arheologia Medievală*, V, 2005

BLĂJAN, DÖRNER, 1978

M. Blăjan, E. D. Dörner, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI-XIII), descoperite pe teritoriul județului Arad*, în *Ziridava*, X, 1978

BORCEA, 1982

L. Borcea, *Obștea sătească din Bihor, voievozii și cnezii în secolele XIII-XVII*, în *Crisia*, XII, 1982

BORCEA, 1994

L. Borcea, *Conscrierea comitatului Bihor din 1552*, în *Crisia*, XXIV, 1994

BORCEA, 2005

L. Borcea, *Bihorul medieval*, Oradea, 2005

BREZEANU, 2002

S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*. București, 2002

CHIDIOȘAN, 1965

N. Chidioșan, *Mormântul din perioada feudalismului timpuriu de la Galoșpetreu (r. Marghita)*, în *St. Com. Sibiu*, arheologie-istorie, 12, 1965

COSMA, 2002

C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002

CRIȘAN, 2006

I. Crișan, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X-XIII)*, Oradea, 2006

DIACONU 1956

P. Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X-XIII)*, în *SCIV*, 7, 3-4, 1956, p. 421-439

DIACONU, 1994

P. Diaconu, *Din nou despre căldările de lut*, în P. Diaconu, *Recenzii și discuții arheologice*, I, Călărași, 1994

DJUVARA, 2007

N. Djuvara, *Thocomerius-Negru Vodă. Un voivod de origine cumană la începuturile Țării Românești*, București, 2007

- DRAȘOVEAN, ȚICU, MUNTEAN, 2007
Fl. Drașovean, D. Țicu, M. Muntean, *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*, Reșița, 1996
- DRĂGANU, 1933
N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933
- DUMITRAȘCU, I, 1994
S. Dumitrașcu, *Biharea*, vol. I, Oradea, 1994
- GÁLL, 2004-2005
E. Gáll, *Burial customs in the 10 th-11 th centuries in Transylvania, Crișana and Banat*, în *Dacia NS*, XLVIII-XLIX, 2009
- GLÜCK 1976
E. Glück, *Unele informatii provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (sec. VIII-X)*, în *Ziridava*, 6, 1976, p. 73-78
- GÖKENJAN, 1972
H. Gökenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im Mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972
- GYÖRFFY, I-III, 1966-1987
Gy. Györffy, *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, vol. I-III, Budapest, 1966-1987
- HARHOIU, GÁLL, LAKATOS, 2009
R. Harhoiu, E. Gáll, A. Lakatos, *Gräberfeldsteile von Oradea-Salca Ghețarie aus dem 5. und 10.-11 Jahrhundert*, în *Archaeologiai Értesítő*, 134/ 2009
- HEITEL, 1994-1995
R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, în *Dacia*, NS, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995
- HOREDȚ, 1958
K. Horedt, *Contributii la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958
- LAKATOS, 2003
Lakatos A., *10-11 századi temető Köröstarján- Csordásdombon (Tărian-România)*, în *AÉ*, 128, 2003
- LUKÁCS, 1999
A. Lukács, *Țara Făgărașului în evul mediu: secolele XIII-XVI*, București, 1999
- MADGEARU, 2001
Al. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001
- MADGEARU, 2005
Al. Madgearu, *Români și pecenegi în sudul Transilvaniei*, în volumul *Relații interetnice în Transilvania (sec. VI-XIII)*, seria Bibliotheca Septemcastrensis, XII, Sibiu 2005
- MAXIM, 1975
V. Maxim, *Contribuții la geografia istorică a comitatului Bihor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Crisia*, V, 1975
- MĂRGINEAN, HUSZARIK, 2007
Fl. Mărginean, P. Huszarik, *Cimitirul medieval timpuriu de*

- la Nădlac „Lutărie” (jud. Arad), în *Arheologia Medievală*, VI, 2007
- OȚA, 2007
S. Oța, *Pecenegii din Banat. De la comunități militare la statutul nobiliar*, în *Apulum*, XLIV, 2007
- OȚA, 2008
S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X-XIV)*, Sibiu, 2008
- PÁLÓCZI-HORVÁTH, 1989
A. Pálóczi-Horváth, *Petshenegen, Kumanen, Jassen : Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*, Budapest, 1989
- PANDREA, 1994
A. Pandrea, *Pecenegii și cumanii în Țara Loviștei*, Aalborg, 1994
- PASCU 1972
St. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj-Napoca, 1972
- POP, 1996
I. A. Pop, *Românii și maghiarii în sec. IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996
- POP, 1997
I. A. Pop, *Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai viteazul*, Cluj-Napoca, 1997
- POPA, 1988
R. Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988
- POSTICĂ, 1994
Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău, 1994
- RÁCZ, 2007
RÁCZ A., *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*, Debrecen, 2007
- ROZ, KOVÁCH
Al. Roz, Kovách G., *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Arad, 1997
- RUSU, 1982
M. Rusu, *Les formations politique roumaines et leur lutte pour l'autonomie*, în *RRH*, XXI, 1982
- SPINEI, 1990
V. Spinei, *Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX-X*, în *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990
- SPINEI, 1996
V. Spinei, V. Spinei, *Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos*, Iași, 1996
- SPINEI, 1999
V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999
- SUCIU, I-II, 1967
C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I-II, București, 1967
- TEODOR, 1963

D. Gh. Teodor, *Câteva observații în legătură cu căldările de lut descoperite la Răducăneni (r. Huși, reg. Iași)*, în *SCIV*, XIV, 1, 1963

VERGATTI, 2008

R. S. Vergatti, *Orașul Câmpulung și primii Basarabi*, în *Argesis. Studii și comunicări*, seria Istorie, XVII, 2008